І. ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ: ПОЛІТИЧНІ АСПЕКТИ

Лариса Нагорна

ІСТОРИЧНІ ЗНАННЯ В СИСТЕМІ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ОСВІТИ

У статті представлена точка зору автора щодо механізмів репрезентації історичних знань у системі громадянської освіти. Пропонується бачення прикладної (популярної) історії як засобу формування суспільної свідомості на засадах взаєморозуміння й толерантності.

Ключові слова: *громадянська освіта, історичне знання, прикладна історія, дослідження пам'яті.*

Larysa Nahorna Historical knowledge in the system of civic education.

The article presents the author's view on the ways of representation of historical knowledge in the civic education. Applied (popular) history was considered as the means of social consolidation on the basis of mutual understanding and tolerance.

Key words: *civic education, historical knowledge, applied history, memory studies.*

Осінні парламентські вибори 2012 року переконливо довели: правляча Партія регіонів надто багато втрачає, відмовившись від артикуляції власної гуманітарної стратегії і пустивши на самоплив організацію громадянської освіти. Витративши величезні гроші на антураж виборчого процесу, влада навіть не намагалася дійти до розуму й сердець людей шляхом організації прямого діалогу через пресу, телебачення, Інтернет. Не доводиться вже говорити про те, що на місці зруйнованої радянської системи громадянської освіти для різних верств населення – зяюча порожнеча. Результат виборів у столиці для регіоналів має стати тривожним сигналом: ані нові станції

метро, ані транспортні розв'язки самі по собі не компенсують ідеологічну розмитість. За таких умов молодь у кращому разі взагалі дистанціюється від політики, а у гіршому – поповнює ряди екстремістських угруповань. Що ж до найактивнішого електорату – пенсіонерів, то значна їх частина опиняється в полоні підкріпленої разовими подачками демагогічної риторики, збільшуючи протестний потенціал у суспільстві.

Наростання протестних настроїв – особливість не однієї лише України. Підвищена соціальна мобільність повсюди в світі постає як прямий результат неоднозначного впливу глобалізаційних процесів на стан суспільної свідомості й ідентифікаційні практики. Розширення прірви між багатством і бідністю стимулює процеси маргіналізації населення не тільки у країнах, що «програли», але й тих, чиє ще недавно забезпечене благополуччя опинилося під загрозою. Звідси бурхливе зростання суспільного невдоволення і повсюдні спалахи релігійного (і не тільки) тероризму. Як показує досвід, фактор сили у боротьбі проти цієї загрози виявився неефективним.

Утім, глобалізація діє і «з флангів», на рівні, небезпеки якого проявляються лише з плином часу. Обвальний потік інформації, подвоєння й потроєння масивів знання упродовж життя одного покоління спричиняють ефекти відставання, дезорієнтації, відсторонення. Дедалі частіше реєструються тривожні явища: суспільства дегуманізуються, люди менше читають, віртуальні засоби зв'язку витісняють книгу з обігу. В Україні це знаходить свій вияв у відчутній деформації усієї системи світосприймання й світовідчуття, не в останню чергу спричиненій упередженими, дуалістичними у своїй основі, підходами до аналізу історичного минулого. Історичні сюжети постійно використовуються у політичній боротьбі, при чому педалюються саме ті з них, які поляризують соціум, створюють у ньому нові лінії потенційної конфліктності. На цьому фоні дедалі гостріше даються взнаки прояви антиномії у свідомісній сфері: протистояння двох

взаємовиключних проектів націотворення сприймається як об'єктивна даність і водночас як глухий кут.

За таких умов репрезентацію, унаочнення, представлення читачеві чи глядачеві історичних знань слід розглядати як завдання величезної суспільної ваги, що безпосередньо впливає на стан національної безпеки. І як науку, і як мистецтво слід розглядати, зокрема, фахове оцінювання, рецензування, презентацію фундаментальних та науково-популярних історичних праць, комеморацію та просвітницьку діяльність у сфері пам'яті, освітню репрезентацію, історичні реконструкції тощо. Повсюди в світі сьогодні приділяється значна увага прикладній (публічній, популярній) історії, розрахованій на масовий попит. Відроджується інтерес до усної історії, генеалогії, історії родинних та інших інтелектуальних зв'язків. Музеї, бібліотеки, архіви наполегливо працюють над тим, щоб знаходити нові канали й засоби культурного впливу на громадян.

Порівняно з іншими різновидами представлення наукового знання репрезентація історичних знань має свою специфіку, зумовлену як особливостями їхнього виникнення, так і іманентно властивими їм функціями. Оскільки в основі первісної історичної оповіді лежав міф, в історичних репрезентаціях тісно переплітало реальне й уявне, а постійно присутні у цій сфері метафоричні імпульси створюють майже необмежені можливості для будь-яких маніпуляцій. Спроби раціональних пояснень (з точки зору законів еволюції) віддавна наражалися на відкидання ідей універсальної істини і проповідь випадковості історичних явищ. Гегель, приміром, був переконаний, що «лукавство раціонального розуму» обмежує свободу. Постмодернізм остаточно розхитав упевненість у можливості «показувати речі такими, якими вони є». Адже історики, За Г.-Ґ.Гадамером, дивляться на свої історично детерміновані об'єкти дослідження з перспективи, яка сама є історично детермінованою. Вони бачать те, що дозволяють їм бачити «упередження» їхнього часу [1].

Розширення ареалу демодернізації й антикультури, яке повсюдно реєструється соціологами, не тільки поглиб-

лює демаркаційні лінії, але й продукує антиципності, які доволі часто стають знаряддям у руках маніпуляторів. Уявна легкість здобуття інформації через систему соціальних мереж значно полегшує їм завдання впливу на суспільну свідомість. За таких умов дослідження ідентифікаційної сфери, осмислення місця і ролі історичного знання у захисті консолідованої соціальності, а також ризиків і загроз, породжуваних диверсифікацією суспільної свідомості, виступає як завдання, варте концентрації колективних дослідницьких зусиль.

Як обнадійливе явище слід розглядати той факт, що на фоні загальної інертності виразно виявляється потяг до нового знання та якісної освіти, насамперед у молодіжному середовищі. «Мода на інтелект» поширюється світом, і це є переконливим свідченням того, що ажіотажний попит на споживацькі цінності відходить у минуле. Зрозуміло, що впливає на цей процес і не досить висока якість сучасної шкільної й університетської освіти, і швидке «застарівання» нового знання за умов інформаційної революції. Хай там як, але новий формат здобуття знань, приміром, у формі вуличних університетів, несподівано набув популярності – такі університети в Україні вже діють у Сімферополі, Феодосії, Херсоні, Чернівцях, Львові, Ужгороді. Набувають поширення вечірні курси, де за невелику плату людина упродовж двох-трьох годин має можливість набути максимально корисні для неї практичні знання й навички. Не доводиться вже говорити про несподіваний сплеск інтересу до спілкування через Інтернет. 60% українських користувачів Інтернету регулярно обмінюються повідомленнями та фотографіями, поновлюють статуси у соціальних мережах. У США та Німеччині цей показник дорівнює 41%, у Швеції – 47% [2; 3].

Цей потяг до знань і спілкування має зацікавити усіх тих, для кого громадянське суспільство – не просто модний тренд. Нині воно, принаймні в Україні, вступає у нову фазу свого розвитку: домінантний влив на стан соціуму починають справляти не вибудовані інституціями ієрархії, а неформальні мережі. Механізми взаємодії формуються в них

на основі принципів міжособистісних відносин, стимульованих відносинами довіри. Подобається це комусь чи ні, але саме у горизонтальних мережах відбувається накопичення соціального капіталу, і обмін ресурсами теж відбувається на цьому полі. Якщо владні структури не хочуть розгубити і ті рештки довіри, які тримають їх «на плаву», вони повинні всерйоз зайнятися пошуком платформ співробітництва із громадянським суспільством. Розв'язати це завдання без створення розгалуженої системи громадянської освіти практично неможливо.

Надання інформаційних послуг громадянам у «суспільстві знань» перетворюється на головний плацдарм боротьби за уми і серця, і та політична сила, яка стане на ньому головним гравцем, має всі шанси невдовзі зосередити в своїх руках владу. Соціальні мережі сьогодні формують громадську думку навіть більшою мірою, ніж традиційні ЗМІ. Показовий у цьому плані безпрецедентний політичний вплив Фейсбуку – ним охоплено у 126 країнах близько 1 млрд активних громадян – майже половина користувачів Інтернету, і його аудиторія щомісяця зростає в середньому на 5%. У США забезпечуваний ним зворотний зв'язок між владою й суспільством активно використовується для визначення пріоритетів державної політики, аналізу й коригування суспільних настроїв, а також для організації протестних кампаній. В Україні його аудиторія теж стрімко зростає – упродовж 2010 р. приріст аудиторії становив 40%, у 2011 р. вона подвоїлася. Активно використовують її й політики, зокрема Прем'єр-міністр М.Азаров [4; 5].

Чи зроблять соціальні мережі безпечнішим сучасний світ, чи, навпаки, вони стануть каталізатором масштабних соціальних збурень? Навряд чи хтось з аналітиків готовий сьогодні дати вірогідний прогноз. Але те, що рівень поляризації в Україні сягнув небезпечних розмірів, не констатує хіба що лінивий. Оскільки ж феномен «аморальної більшості» у вітчизняному соціумі, про який соціологи попереджали ще на початку століття, нікуди не зник, ніхто не дасть ані найменшої гарантії того, що бацили соціального цинізму і надалі не руйнуватимуть

основи раціонального цілепокладання. Ціна помилок внаслідок цього виявляється надзвичайно високою.

Маніпулювання масовою свідомістю в усі часи було ефективним знаряддям політиків у боротьбі за владу і власність. За умов інформаційного суспільства його можливості на порядок зросли. Сучасні PR-технології дають змогу вправно грати на відчуттях ущемленої соціальної справедливості й національної гідності, апелювати до архаїчних пластів свідомості й низьких інстинктів для провокування відповідних психологічних реакцій. Негативні іміджі противника, викривлені авто- і гетеростереотипи, перекручені уявлення про демократію й тоталітаризм тепер створювати незрівнянно легше. Рівень політичної культури населення і ефективність застосування символічного політичного капіталу перебувають при цьому у зворотному взаємозв'язку. Люди, слабо обізнані із законами функціонування «політичної кухні», легше піддаються навіюванню, стаючи жертвами політичних авантюристів і демагогів. Відповідно препаровані історичні сюжети доволі часто стають у руках останніх знаряддям розпалювання екстремізму, міжетнічної ворожнечі, інструментом войовничої інтолерантності.

На жаль, доводиться констатувати, що владні структури досі не виробили власний алгоритм гуманітарного впливу на суспільні настрої. Склалася парадоксальна ситуація: зосередивши у своїх руках чи не всі політичні важелі управління, команда Президента, по суті, самоусунулася від непростої роботи щодо формування прийнятних для соціуму ідеологічних орієнтирів, включно з моделями минулого. По суті, вона змирилася із домінуванням у публічних дискурсах «мови ненависті», доволі терпляче ставиться до ідеологічних штампів «ворогів», «окупантів», «колонізаторів», що їх невтомно продукує опозиція. Найгірше те, що при цьому з порога відкидається сама ідея компромісів і толерантності у політичній взаємодії, без яких нормальний соціум функціонувати не може.

Для формування нової структури громадянської освіти зовсім не обов'язково створювати розгалужену мережу осередків безпосереднього агітаційно-пропагандист-

ського впливу на зразок радянської системи товариства «Знання» чи прямої телевізійної реклами. Для всіх є очевидним, що нова арена політичної комунікації – глобальна політична блоґосфера – уже перетворилася на віртуальну громадську арену, зразок нових соціальних медіа, ключову частину онлайнової культури [6]. «Перегодована» різними форматами політичних шоу на телевізійних екранах, сучасна людина віддає перевагу Інтернету, і цим вправно користуються політики в країнах представницької демократії. Відтоді, як під час парламентських виборів 2001 р. у Великій Британії було чи не вперше випробувано можливості електронної пошти у політичній боротьбі, штаби політичних партій та мислячі політики дедалі частіше вдаються до грамотного використання комунікаційного резерву соціальних мереж. Обидві електоральні перемоги Б.Обами здобуті завдяки вдалому використанню мультимедійного блоґування.

Персональні блоґи у вигляді щоденників чи коментарів особливо популярні в сучасному світі – адже вони створюють можливості зворотного зв'язку і вже цим формують ілюзію безпосереднього контакту, перспективу «демократії участі». В Україні блоґосфера теж існує, але голоси провладних політиків звучать у ній доволі невиразно, переважно для самовиправдань. Опозиція ж використовує блоґосферу не в інтересах консолідації соціуму навколо загальнозначущих цілей, а задля нагнітання політичної істерії.

Наскільки ефективним може бути використання нових інструментів комунікації в системі політики пам'яті? Відповідь на це питання шукали учасники круглого столу «Політика пам'яті. Масова свідомість. Нові інструменти», який відбувся у грудні 2012 р. в редакції газети «День». Як зазначила, розпочинаючи дискусію, головний редактор «Дня» Лариса Івшина, «Україні негайно потрібна нова стратегія для роботи якщо не з усім суспільством, то з тими людьми, які вже сьогодні прагнуть якісних історичних змін. На щастя, нові можливості, передусім соціальні мережі та інші динамічні платформи, сьогодні

дають змогу історикам працювати із суспільством». Розмова сфокусувалася як навколо традиційних для таких зібрань проблем історичних репрезентацій і протидії міфотворчості у поляризованому суспільстві, так і на осмисленні нових викликів та можливостей відповіді на них за умов інформаційного суспільства. Які епізоди з нашого історичного минулого досі є проблемними з огляду розуміння більшістю суспільства? Чи готові історики використовувати нові медіа-платформи та соціальні мережі для того, щоб донести «в маси» здобуті знання? Якою є роль сучасних українських ЗМІ в утвердженні історичної пам'яті? Розмова навколо цих та інших сюжетів вийшла гострою, насиченою, багато в чому дискусійною [7]. Зокрема, зверталася увага на те, що навіть у соціальних мережах люди гуртуються за принципом «єдиномислення», а журналісти далеко не завжди кваліфіковано доносять до них інформацію, яку дістають від істориків. Це призводить до того, що в Україні автономно існують два простори історичної репрезентації. Історики не вміють дохідливо викладати свої думки, журналісти – нормально інтерпретувати те, що чують. «Відповідно, адекватна комунікація між різними суспільними сегментами залишається основною проблемою для історичної сфери» [8].

У зв'язку з наявністю такої проблеми виникає потреба у більш чіткому окресленні сфери відтворення масового історичного знання, спеціально орієнтованого на задоволення потреб соціуму. Адекватної назви для нього в системі понять поки що не існує. Російські аналітики висловлюють чимало пропозицій щодо чіткого розмежування соціально орієнтованої і науково орієнтованої історії; у баченні С.Маловічка та М.Рум'янцевої перша розглядається як «орієнтоване на задоволення потреб соціуму історичне знання, не базоване на історичній науці (природно, воно використовує її фактологію, але особливим чином)». Утім, автори самі відчувають вразливість уведеного в науковий обіг поняття – адже будь-яке знання як результат пізнавальної діяльності має соціальний характер. Мало що прояснюють і

їхні пропозиції відрізняти соціально орієнтоване знання від масової історичної свідомості і від популярного історичного знання [9].

Очевидно, що відповідати на запитання про місце історії в ієрархії цінностей сучасної культури можна лише з врахуванням відмінності фундаментального наукового і прикладного, розрахованого на масову аудиторію, знання. Допустимо говорити у цьому контексті про «масове», «популярне» історичне знання, але ці терміни, як і наведений вище, хибують на той самий недолік «розмитості». Деякі російські гуманітарії пропонують спосіб виробництва розрахованого на широкий попит історичного знання називати омасовленим, але навряд чи і ця кодова назва буде всім зрозумілою [10].

Історичне знання тією чи іншою мірою присутнє в політичних дискурсах будь-якого суспільства; як правило, саме воно, препароване відповідно до інтересів певних соціальних груп, формує орієнтирні рамки колективних ідентичностей. Пройшовши через різні інформаційно-медійні «фільтри», воно зазвичай піддається спрощенню й схематизації, доволі часто пристосовуючись до запитів і очікувань конкретної аудиторії. У соціальних мережах, блоґах, веб-сайтах історичне знання присутнє в уже препарованій під певні інтереси формі, набуваючи властивостей «корисного продукту». Вплив на нього «зовнішніх» по відношенню до науки дискурсивних чинників часто буває визначальним.

У суспільствах цивілізованої демократії розрахована на масовий попит історична пам'ять формується в процесі осмислення успіхів і поразок поколінь, що закладали фундамент нинішнього буття, причому акценти робляться на спільності доль мертвих і живих, любові до ближнього, співчутті до скривджених. У сегментованих, поляризованих суспільствах завжди існує спокуса перекладання власних прорахунків і невдач на попередників чи зовнішніх ворогів. Українська ситуація може бути показовим прикладом такого потужного тиску політичної

кон'юнктури на загальну атмосферу суспільної взаємодії, який стає на заваді виробленню будь-яких реалістичних стратегічних орієнтирів.

Здається, маємо підстави говорити у цьому сенсі про оформлення своєрідної субкультурної течії «непримиренних борців з режимом», що сповідують щось на зразок культу інтолерантності і постійно вдаються до історичних аргументів задля його підкріплення. Конфлікт інтерпретацій, допустимий до певної міри, втрачає когнітивні й моральні межі, набуваючи вигляду опозитного (*polar-opposite*, за Р. Робертсоном) способу осмислення явищ «за протилежністю». Дві основні версії минулого з полярними соціокодами практично неможливо узгодити.

На фоні явно передчасно розпочатої президентської кампанії український соціум зіткнувся з появою нових, хоч і віртуальних, але доволі виразних демаркаційних ліній, що за умов субкультурної ризоморфності перетворюються на неперехідні мури. За практичної відсутності осмислених стратегій історизації у політиці пам'яті домінує викривлений стереотип «осучаснення» минувшини, який вкладається водночас у формули бездумного *пасеїзму* (некритичного самозамилування минулим) і відвертого *презентизму* (підпорядкування пам'яті цьогохвилинним політичним потребам). У такому інтерпретаційному стереотипі примхливо поєднуються максималізм у прагненні до «задавнення» власних коренів, постійний пошук «ворогів», позірна революційність з анархічним відтінком, прагнення дістати «все і відразу», комплекси жертви. У ролі компенсаторних механізмів виступають утопічні марення, месіаністські ілюзії, очікування «чуда». Відповідному типу свідомості іманентно притаманна амбівалентність і підспудні ностальгічні настрої.

Такий стан суспільної свідомості уже сам по собі становить загрозу для національної безпеки. Створені в атмосфері соціальної, міжетнічної, міжконфесійної конфліктності версії минулого стають додатковим, доволі потужним, конфліктогенним чинником. Коли суспільство постійно налаштовують на протистояння й опір не лише

владі, але й усім «незгодним», тонка тканина відносного спокою може порватися у будь-який момент. І тоді вже буде не до дискусій на теми історичної пам'яті.

Отже, поки ще не пізно, політики й журналісти, інтелектуали, освітяни мають серйозно зайнятися створенням оптимального соціально-культурного поля для використання історичної пам'яті як дійового засобу впливу на суспільну свідомість. Ідеться насамперед про оволодіння найсучаснішими засобами кодування/декодування інформації, призначеної тим чи іншим верствам громадян, про пошук нових об'єднувальних символів та шляхів донесення їх до різних суспільних страт. Але загалом ідеться про нову культуру історизації знання, про звільнення його як від надмірного заглиблення в архаїку (пасеїзму), так і від кон'юнктурного використання минулого задля досягнення певних групових цілей (презентизму). Інтернет створює можливості залучення до цього пошуку не лише фахівців, але й широкого кола заінтересованих громадян. І саме тепер, на фоні загального зростання інтересу до неформальної освіти, настав час для реалізації принципово нових форм репрезентації історичних знань, які могли б увести у конструктивне русло суспільний діалог щодо впливу минулого на сучасне і майбутнє.

Здається, особливих відкриттів тут робити не треба; варто лише уважно вивчити зарубіжний досвід «презентації минулого», «історії для публіки» тощо. Кожна країна шукає свої форми донесення правди про минуле до широкої громадськості. «Самодіяльна історія», «публічна історія», «прикладна історія», «історія для всіх» – це лише деякі назви прикладних наукових напрямів, які у тій чи іншій формі пропонують механізми соціально-виховної ролі історичного знання. У рамках деяких з них ведеться й підготовка істориків-консультантів для роботи у держструктурах, органах місцевого самоврядування, громадських організаціях.

Те, що прикладна історія прагне використовувати можливості виходу на ринок для забезпечення тіснішої співпраці з громадянським суспільством – симптом, що свідчить про певну ізольованість академічної та уні-

верситетської науки від життєвих проблем соціумів. Якоюсь мірою це також свідчення розширення впливу приватних корпорацій, яких лише з великою натяжкою можна відносити до структур громадянського суспільства, на суспільну свідомість. Так чи інакше, нові форми впливу наукового знання на суспільний процес пробивають собі дорогу. Знання тепер є товаром, яке має свою ціну, а ринок, зрозуміло, пред'являє свої вимоги до репрезентації минулого. З цією новою тенденцією мають рахуватися всі, хто не хоче опинитися у стані заручників недобросовісних менеджерів.

В Україні спеціальної системи прикладної історії поки що не створено. Можна дискутувати щодо її необхідності; адже за певних умов прикладні функції можуть зосередити у своїх руках Інститути стратегічних досліджень, національної пам'яті тощо. Гадаємо, однак, що така система була б не зайвою. Ступінь політизації історії у нас виявився таким, що зробив усіх громадян «мазохістськи залежними від свого минулого» (формула В. Коротича). Що ж до політики пам'яті, то вона, будучи позбавленою виразних стратегічних критеріїв, перетворилася на своєрідний ринг, на якому відточують свою спортивну майстерність ідеологи, політтехнологи, відверті політичні маніпулятори. Міфи й фантоми домінують не лише у політичних, але й у наукових дискурсах. Тим часом вивчати можливості впливу на формування масових історичних уявлень з боку ЗМІ, музеїв, бібліотек, архівів, фондів культурної спадщини, літератури й мистецтв, історичних реконструкцій практично нікому.

Зрозуміло, що у ситуації хронічного безгрошів'я говорити про створення у Києві чи Харкові такого спеціалізованого інституту, яким є, приміром, Інститут прикладної історії у Франкфурті-на-Одері, навряд чи продуктивно. Але не так уже й важко заохотити існуючі інституції історичного профілю чи провідні університети ідеєю створення спеціальних програм у галузі публічної історії, як це зробила ціла низка провідних зарубіжних університетів відповідно до магістерської програми «Історія – наука й публічна сфера». Мабуть, для самих її розробників виявився дещо несподіваним той зростаючий ін-

терес до історичного маркетингу, який перетворив суто «сервісну» ідею у масовий рух *public history*. І якщо у США цей рух розвивався на суто університетській основі, то у Німеччині «новий історичний рух» (*Neue Geschichtsbewegung*) сформувався у позауніверситетському контексті історичних семінарів і заінтересованих у неупередженому ставленні до історії громадських об'єднань.

Термін «прикладна наука» спочатку утвердився у природознавстві, де він застосовувався як антитеза «чистій», фундаментальній науці на означення наукових досліджень, сфокусованих на вирішенні конкретних практичних завдань. Поділ наук на фундаментальні й прикладні виявився доволі умовним, але функціонально значущим у будь-якій сфері наукової діяльності. Усяка наука являє собою чітко окреслену дискурсивну систему із власною семантикою і відповідним глосарієм. Ментальні стереотипи, включені у зміст відповідних дискурсів, забезпечують як взаєморозуміння в середовищі науковців, так і їх поділ на «прибічників» і «противників» певних доктрин і підходів. А отже, наукознавчий аналіз дискурсів, що функціонують безпосередньо у сфері «високої» науки, з одного боку, і тих дискурсів, що виходять за ці межі і розраховані на використання у «публічній сфері», з іншого, потребує відмінних методів і інструментів.

З цього погляду феномен прикладної історії як специфічної сфери дослідницької діяльності, розрахованої на масовий попит, вартий особливої уваги. Наш час характеризується зростаючою прикладною орієнтацією гуманітаристики, пов'язаною як з кризою сформованого Вестфальською системою «націєорієнтованого» й наративного історичного мислення, так і з відчутною комерціалізацією усякого наукового знання. Психоаналітичні та крос-культурні інтерпретації історії, привнесені у сферу гуманітарних досліджень постмодернізмом, попри далеко не однозначне ставлення до них у професійному середовищі, багато в чому змінили сам спосіб інтерпретації минулого і жанрову специфіку історієписання. В історичних репрезентаціях з'явилася інтрига, яка була вигнана

звідти догматичними макроісторичними схемами, а розвінчання системи міфів, покликаних їх обслуговувати, пробудило інтерес до історії у тих суспільних верствах, які традиційно були до неї індиферентні.

Історія не просто стала цікавою: вона виявила в собі неабиякий потенціал боротьби за ресурси й нові джерела ренти. На авансцену політики вийшла нова еліта, що розглядає масив історичних знань як додатковий резерв збереження монополії великого капіталу. Ступінь ідеологізації й міфологізації розрахованої на масову аудиторію інформації нестримно зростає. Від корпорацій професіоналів-істориків такий стан вимагає забезпечення такого рівня історичної культури, який пропонував би чіткі критерії розрізнення наукових і політизованих дискурсів, фундаментальних і прикладних наукових систем.

Чітких граней між фундаментальним і прикладним історичним знанням не існує, хоч певний орієнтир може створювати відмінність між інтернальним та екстернальним типами генерування й репрезентації нової інформації. Притаманний прикладним науковим розробкам екстерналізм більшою мірою зумовлюється потребами практики, тоді як інтернальний тип фундаментального знання керується переважно власними законами; тут значно виразніше проявляються тенденції «самодетермінації». Зазвичай прикладну науку розглядають у контексті «масової аналітики», точніше, інформаційно-аналітичного забезпечення управлінських та інших проблем. Інша річ, що внаслідок високої політичної заангажованості така аналітика часто перетворюється у «антрепренерську науку» (термін А. Юревича), що відверто нехтує критеріями достовірності й обґрунтованості і самим фактом свого існування дискредитує науку як таку [11, с. 9 – 10, 38, 46.].

Про прикладну історію говорять у контексті взаємодії історії і публічної сфери, однак, за висновками групи німецьких фахівців, визначення цього поняття, як і межі предметного поля відповідного наукового напряму, «ще належить сформулювати» [12, с. 233.]. Запропонована ними формула «публічний вимір минулого» приваблює як

свіжа метафора, але в системі понять сприймається як не досить унормована. Автори це прекрасно розуміють, але все ж сподіваються, що саме їхня стаття дасть поштовх дискусії, в ході якої вдасться з'ясувати, «чи придатний термін «прикладна історія» як аналітична категорія для історичної науки і чи може він означати певний історичний підхід, а також чи може цей термін певним чином документувати зворотний зв'язок історичної науки і соціальних змін».

Утім, ані сам термін «прикладна історія», ані уособлюваний ним напрям популяризації історичних знань ніяк не назвеш новим. Уже на початку XX ст. поняття «*Angewandte Geschichte*» широко використовували у назвах серії німецьких підручників з курсу «Вступ до політичного мислення й волі», згодом розширеній до шести томів і перевидаваній аж до 40-х років. Автор терміна, викладач гімназії з Дюссельдорфа, член правління Всенімецького (Пангерманського) Союзу Генріх Вольф бачив завдання цієї серії у тому, щоб «мати мужність винести уроки з минулого... зробити висновки й сформулювати намагання». Перебуваючи під сильним впливом націоналістичної ідеології, расизму й антисемітизму, він формулював цілі й завдання руху, який представляв як ідеолог, таким способом, що дискредитував не лише його, але й прикладну історію як таку. Крах нацизму надовго вивів сам цей термін з публічного обігу.

Нового дихання термін «прикладна історія» набув лише у 70-х рр. з подачі американської університетської професури. У вже модній на той час структурі *public history* з'явився підвид *applied history*. Історіографічний напрям *public history* у США відбивав назрілу потребу в донесенні до найширшої аудиторії історичних знань у доступній для неї формі.

Необхідність концептуалізації прикладної історії в українському контексті диктується цілою низкою обставин. Внаслідок розбалансованості політичної і партійної систем, різноспрямованості устремлінь регіональних еліт в Україні надзвичайно гострими є проблеми гуманітарної безпеки. Навіть на генотиповому та архетиповому рівнях ризики створюються деінтелектуалізацією й дегуманізацією соціуму, на-

ростанням немотивованих протестних настроїв та девіантних проявів. Значно складнішою уявляється ситуація на рівні фенотипу – внаслідок очевидного зростання агресивності, конфліктності, поєднаних із проявами соціальної апатії і практичною недієздатністю громадянського суспільства. Що ж до формування позитивних установок на рівні соціотипу, то тут явно не допрацьовують як влада, так і громадськість. Безпечне існування сучасній людині не гарантоване насамперед внаслідок хронічної неуваги держави до спрямування процесів соціалізації молоді у русло суспільно корисних дій. Девальвованими виявилися принципи колективізму, цінності національної гідності, звичайні максими людяності. Високотехнологічні інформаційні практики парадоксальним чином блокують індивідуальну ініціативу, орієнтують на наслідувальні зразки поведінки і модні способи «відриватися по повній», «вбивати час». І вже нікого не дивує, що, позбавлена здорових моральних основ, значна частина молоді орієнтується на вульгарно-технократичні масові цінності, віддає перевагу розважальному ширвжитку.

За таких умов значна частина, якщо не більшість громадян, перебуває під впливом «ефекту саспенсу» (від англ. suspense – занепокоєння, тривога), у стані невпевненості у завтрашньому дні. Не випадково наша суспільна пам'ять вихоплює з безлічі історичних подій саме ті, що пов'язані з ексцесами, катастрофами, людськими драмами. Коли до того ж настрої катастрофізму підігріваються певними політичними силами й недобросовісними піарниками, «зв'язок часів» у свідомості якоїсь категорії людей розпадається, набуває потворних, агресивних форм.

За таких умов зменшення ризиків вибору пов'язують насамперед із прикладною етикою; саме вона розширює діапазон свідомих індивідуальних рішень і допомагає суб'єкту вийти за межі власного індивідуального досвіду. В раціональному осмисленні минулого їй належить надзвичайно велика роль – насамперед як засобу запобігання нетолерантності й застосуванню насильства. Етичний спадок історичної пам'яті завжди присутній у культурних орієнтирних рамках сучасного життя. «Пам'ять нагадує нам про

те, – пише німецький історик Ю.Кока, – що й сучасна цивілізація може перерости у варварство...Історична пам'ять – це більше, ніж знання історії...Та пам'ять, яку я маю на увазі, має багато спільного із просвітництвом, із дискурсом, критикою та перетвореннями. Вона мусить пройти через людські голови, якщо хоче достукатися до їхніх сердець» [13, с. 11].

Соціальна місія інституційної етики у сфері історичного пізнання – гармонізувати інтереси, розширювати поле морального регулювання, обстоювати пріоритет загальнозначущих для суспільства цінностей. Використовуючи основні підходи й аргументацію фундаментальної науки, публічна історія, оперта на прикладну етику, створює особливий, проектно-орієнтований тип наукового знання, що має одним зі своїх головних завдань вивчення й коригування дискурсивної практики історика. Відштовхуючись від сформульованої Г.-Ґ. Гадамером ідеї фронезису (знання-вміння), він базується на розрізненні двох пізнавальних операцій – аплікації знання як технічної процедури та його застосування й інтерпретації як творчої конкретизації знання [14, с. 44 – 45]. У баченні блискучого теоретика історичної пам'яті П. Рікера призначення останньої операції, яку він позначає терміном «репрезентація», полягає у втіленні ідеї справедливості у процесі творення власної ідентичності. Логіка його розмірковувань про «справедливу пам'ять» простує від запитання «що?» через запитання «як?» до запитання «хто?», від звичайного спогаду («пам'яті-звички») через пригадування до рефлексивної пам'яті. І не випадково у назві роботи в одному ряду з пам'яттю й історією фігурує і проблема забуття. Автор розглядає забуття не тільки як ворога пам'яті й загрози для неї, але й як її резерв, що насправді є ресурсом. «Забуття є символом вразливості всього історичного стану в цілому». А від проблеми забуття протягується ланцюжок і до вкрай важливих практичних проблем вини, прощення й амністії. Хороша пам'ять – це пам'ять вірності ідеалам і водночас пам'ять примирення. А у історії є своєрідний привілей – не лише

поширювати колективну пам'ять поза межі реального спогаду, але й підправляти її, критикувати. І викривати брехню там, де пам'ять зосереджується на власних стражданнях до такої міри, що стає сліпою й глухою до страждань інших [15, с. 125 – 131, 328 – 368].

«Публічний вимір минулого» (такий аналог поняття «прикладна історія» пропонують молоді німецькі науковці) сьогодні ще не має чітких концептуальних обрисів. Більшість теоретиків «історії для всіх» (побутують і поняття «народна» чи «популярна» історія) тяжіють до її визначення в системі *public history*, підпорядкованій завданням максимально можливого адаптування історичних знань для масової аудиторії і їх візуального представлення. У баченні російської дослідниці Л. Рєпіної в ряду центральних проблем тут перебуває «самодіяльна історія» – історія сім'ї, приходу, локального співтовариства, а також інституційні механізми реалізації соціально-виховного потенціалу історії, можливостей її впливу на політику й суспільство через систему викладання тощо. Такі дослідження спираються на соціологічні опитування й спеціальні методики усної історії [16, с. 22]. Як правило, вони вписуються у модний нині напрям «історія повсякденності», де акцент робиться на настроях, переживаннях, уподобаннях простих людей.

Інший підхід до концептуалізації прикладної історії, більшою мірою націлений на конкретний результат, змикається зі системою *history marketing*. Тут домінує спеціальна орієнтація на підготовку істориків, які виявляють бажання працювати у ЗМІ, музеях, видавничій сфері тощо. Завдання озброєння їх спеціальними знаннями, необхідними за умов «цифрової епохи», сполучається, з одного боку, із поглибленим дослідженням орієнтаційної місії історичної науки, а з іншого – із «сервісними» замовленнями, приміром, із написанням «на замовлення» окремих фірм історії бізнес-структур. Особлива увага звертається на розширення можливостей співробітництва заінтересованих партнерів, а також на спеціальну підготовку істориків-консультантів для сфери бізнесу й маркетингу.

Загалом же, на думку німецьких фахівців, «визначення прикладної історії ще належить сформулювати». Співробітники Франкфуртського інституту прикладної історії в основу своєї діяльності закладають «концепт перетину науки й суспільства» – підхід, який «в ідеалі повинен здійснювати функцію зв'язку між суспільним інтересом до минулого, академічним відтворенням історичного знання й політично мотивованим зміцненням колективних історій». Ідеться, отже, про створення модерованих й інституціоналізованих точок перетину між історичною наукою, носіями історичної пам'яті та громадянським суспільством, насамперед, шляхом залучення у процес формування історичного знання різних суспільних груп з їхніми особливими інтересами, компетенціями й перспективами. Місія прикладної історії – не лише захищати право науки на власне тлумачення історичних подій і процесів, але й виступати «мультиплікатором і ретранслятором методології історичної науки». Очевидними є неабиякі можливості прикладної історії у збагаченні джерельної бази історичного знання, насамперед, у дослідженні «малих життєвих світів» у рамках історії повсякденності. Адже саме їй найбільшою мірою підвладні методи усної історії включно з опитуваннями, анкетуваннями, кількісні підходи з розряду застосовуваних в історичній демографії. Вельми перспективними з цього погляду є й семіотичні підходи, коли речі починають жити самостійним життям, сприймаючись як знаки, символи, метафори [17, с. 29].

Прикладна історія франкфуртського зразка використовує популярне в сучасній історичній дидактиці гнучке поняття знання і робить наголос не стільки на акумуляції інформації, скільки на контекстуалізації смислів. Вона прагне розширити можливості для суб'єкта в осмисленій взаємодії з минулим, навчити його читати простір, ставити під сумнів історичні репрезентації, розуміти витоки різних культур пам'яті на пограниччях тощо. При цьому вона не схильна абсолютизувати власні підходи. До дискусії на тему – чи придатний термін «прикладна історія» як аналітична категорія для історичної науки і чи може він

означати певний історичний підхід, а також чи здатен цей термін певним чином документувати зворотний зв'язок історичної науки й соціальних змін та виявляти можливості конструювання історії – франкфуртські науковці запрошують усіх бажаючих [12].

Здається, до цієї дискусії варто було б долучитися і українським історикам – попри те, що як аналітичні категорії терміни «прикладна історія», «публічна історія» у нас взагалі не фігурують. Хронічна неувага до історії понять на фоні бурхливої метафоризації дискурсів не лише збіднює пізнавальний ресурс гуманітаристики, але й обмежує можливості впливу історичної науки на суспільну свідомість. Варто прислухатися до думок визнаних німецьких авторитетів у галузі метафоричного моделювання: підміна понять так званими концептуальними метафорами на рубежі тисячоліть перетворилася на своєрідну інтелектуальну моду, до якої виявилися схильними мало не всі галузі соціогуманітарного знання. По суті, поле сучасної гуманітаристики – це суцільний простір уявлених (*imaginative*) чи уявних *(imaginary*) метафоричних конструкцій. Завдяки цьому історія понять і метафорологія опинилися у «симбіотичному відношенні взаємної підпорядкованості» [18, с. 168].

Перетворення метафор на інтерпретативні категорії непродуктивне, вважає Х.Бедекер. Смисловий калібр метафори інший, ніж у понять; поняття не в змозі «схопити» метафору внаслідок її наповненості візуальними асоціаціями. Метафора, отже, структурно й функціонально відмінна від поняття, і «словесний переклад» тут не завжди допомагає. Не випадково навіть після того, як німецькі проекти з історії понять «обережно й нерішуче відкрилися назустріч вивченню метафор, дослідження з історії метафор продовжували лишатися маргінальними» [19, с.15].

Очевидно, що обидва побутуючі поняття – *public history* та *applied history* – навіть у англомовному варіанті, не кажучи вже про український – далеко не повною мірою відбивають сутність нового різновиду репрезентації історії для масового споживача. У Німеччині до

них ставлення вельми стримане, аж до оголошення відповідного слововживання маргінальним [20]. Тому у німецькомовному просторі перевага зазвичай віддається більш узвичаєному концепту історичної пам'яті. Однак і це останнє поняття має відчутний присмак метафоризації і не повністю відповідає навчальним цілям, головним у прикладній історії. Тому понятійний пошук має тривати.

Відомий німецький теоретик історії Йорн Рюзен, праці якого є вже і в українському перекладі, теж віддає перевагу концепту «історична пам'ять», але вживає й терміни «орієнтована історія», «історія для сучасності». Гідне уваги те, що він постійно акцентує увагу на орієнтаційній місії історичного знання, відшукуючи нові шляхи історичного мислення у ключі виходу у сферу історичної свідомості й історичної культури. Історичне мислення, твердить він, це щоразу щось більше, ніж просто мислення, і «некогнітивні чинники» у ньому заслуговують на таку ж увагу, як і пізнавальні процеси у баченні професіоналів. «Практичне орієнтування в часі й формування історичної ідентичності – це дві суттєві функції історичної свідомості». «Черпаючи значення з історичної пам'яті, формуємо наше майбутнє» [21, с. 59, 92, 334].

Актуальність завдань формування майбутнього через осмислення історичного досвіду особливо наочно відчувається на порубіжжях – там, де ще даються взнаки минулі кривди, травми, образи. Географічне розташування франкфуртського інституту неподалік кордону з Польщею дало змогу вивести на новий рівень німецько-польський діалог навколо «болісних минувшин». Саме поняття кордону перетворюється за цих умов на історичний символ, а «регіональний та транснаціональний історичні контексти осмислюються як історичні розлами, травматичність яких потребує опрацювання» [12, с. 241].

Передбачаю ймовірні сумніви – в Україні явно не вистачає коштів на фундаментальну науку, де вже тут мріяти про серйозні фінансові вливання у прикладну сферу? Але ж прикладна наука тим і цікава, що здатна сама на своє існування заробляти. Центр прикладної

історії в Ерлангені (ФРН), приміром, бачить своє завдання у тому, щоб «капіталізувати історію», «робити історію корисною». Хочете замовити історію власного підприємства чи генеалогію своєї родини – будь-ласка. Телевізійникам чи режисерам історичних реконструкцій потрібна кваліфікована консультація – немає проблем, сплатіть лише її вартість. Центр документації бізнесової структури чи громадський архів потребує методичних рекомендацій – вони будуть надані, хоч, зрозуміло, не безкоштовно. Наша ж практика надання послуг докорінно інша. Спрацьовують, очевидно, і радянський рефлекс «незручності» заробляти на науці, і панічна боязнь корупції, яку зазвичай шукають зовсім не там, де вона процвітає.

У вітчизняному контексті легко знайти застосування і підходам публічної історії, розрахованим на розвиток самодіяльності усіх істориків-любителів, і своєрідному потенціалу нового ринку «історичних послуг». Можна бачити тут, приміром, можливості для трансформації краєзнавства, яке значною мірою вичерпало потенціал прирощення нового знання і дедалі більше концентрується на популяризації власного досвіду. Історія повсякденності теж могла б чіткіше окреслити власне предметне поле, спираючись на переосмислену в ключі публічної історії проблему історичних уявлень. Що ж до теорій історичної пам'яті і відповідної політики, то для них розширення способів представлення історичного знання – єдино надійний шлях виходу поза межі навколонаукових чвар і безплідних пошуків «вислизаючої істини».

Для початку Міністерство освіти й науки могло б запропонувати провідним історичним установам та університетам взяти участь у конкурсі програм з прикладної історії. Добре, якщо вони будуть різними – від таких, які намагатимуться дати пересічним громадянам найширшу палітру історичного бачення розвитку світу й людини, до орієнтованих на «сервісний попит». Важливо лише, щоб у них не домінували, використовуючи термін Ж. Мінка, «інтереси рентабельності політичного вибору». Сконструйовані у чиїхось політичних

цілях *зображення* минувшини, найчастіше конфліктної, можуть забезпечувати розширення політичної клієнтури, створювати зайву можливість затаврувати реального чи уявного ворога. Ала така кон'юнктура умовності здатна збільшувати і без того величезний потенціал політичних протистоянь [22, с. 19 – 25].

Прикладна історія в Україні може стати реальним чинником позитивного впливу на стан суспільної свідомості лише за умови послідовного дотримання простих максим людиноцентризму, налаштованості на толерантність і найширший суспільний діалог. Найменш продуктивним тут може бути повернення до етнізації політики чи політизації етнічності – така, довго нав'язувана «згори» стратегія, вже принесла нашому народові чимало лих. Засобом забезпечення миру й стабільності має стати не утвердження преференцій за ознакою «титульності», не вибудова штучних меж і тим більше не політична селекція за етнічною чи якоюсь іншою ознакою, а етносоціокультурна інтеграція на засадах рівноправності і акультурація на засадах взаємозбагачення.

---

1. Гадамер Г.-Ґ. Герменевтика І. Істина і метод. Основи філософської герменевтики. – К., 2000.

2. Семенченко М. «Супермаркети знань» // День. – 2012. – 13 листопада.

3. Дубровик А. Українці хочуть бути он-лайн завжди і всюди // День. – 2012. – 8 листопада.

4. Смаглій К. Уроки Фейсбуку для України // День. – 2012. – 18 грудня

5. Светличная А. Партийный Фейсбук: дружи по правилам! // 2000 – 2012. – 21 декабря.

6. Зернецька О. Глобальна політична блоґосфера – нова арена політичної комунікації // Політичний менеджмент. – 2009. – № 2. – С.13 – 26.

7. Політика пам'яті: критичний моніторинг // День. – 2012. – 6 грудня.

8. Історична пам'ять і нові «види зброї» // День. – 2012. – 14 – 15 грудня.

9. Маловичко С.И., Румянцева М.Ф. Социально ориентированная история в актуальном интеллектуальном пространстве. Приглашение к дискуссии // Историческое познание и историографическая ситуация на рубеже XX – XXI вв. – М., 2012. – С.274 – 275.

10. Зверева Г.И. О критической функции социально-гуманитарных наук в условиях воспроизводства массового медийного знания // Историческое познание и историографическая ситуация на рубеже XX – XXI вв. – М., 2012. – С.55.

11. Докладніше див.: Оноприенко В. Науковедение: поиск системных идей. – К., 2008.

12. Аккерман Ф., Аккерман Я., Литтке А., Ниссер Ж., Томанн Ю. Прикладная история или Публичное измерение прошлого // Неприкосновенный запас. – 2012. – №3. – С. 233 – 244.

13. Кока Ю. Напередодні нового тисячоліття: що ми візьмемо із собою у майбутнє // Deutschland. – 1999. – №6.

14. Див.: Бакштановский В.И., Согомонов Ю.В. Прикладная этика: идея, основания, способ существования // Вопросы философии. – 2007. – №9. – С.39 – 49.

15. Рикер П. Память, история, забвение. – М., 2004.

16. Репина Л.П. Историческая наука на рубеже XX – XXI вв: социальные теории и историографическая практика. – М., 2011. – 560 с.

17. Колесник І. «Речі довкола нас»: чи готова історична наука до чергового «повороту» // Ейдос. – Вип. 6. – К., 2011/2012. – С. 26 – 46.

18. Цилл Р. «Субструктуры мышления». Границы и перспективы истории метафор по Хансу Блюменбергу // История понятий, история дискурса, история метафор. – М., 2010. – С. 155 – 188.

19. Бедекер Х.Э. Отражение исторической семантики в исторической культурологии // История понятий, история дискурса, история метафор. – М., 2010. – С. 5 – 17.

20. Horstkemper G., Staub A.S. Public History – histoire publique – Geschichtskultur. Ein Thema mit vielen Variationen // Geschichte in Wissenschaft und Unterricht. – 2009. – Bd. 60. H. 2. – S.116 – 117.

21. Рюзен Й. Нові шляхи історичного мислення. – Львів, 2010. – 358 с.

22. Мінк Ж. Вступ // Європа та її болісні минувшини. – К., 2009. – С.13 – 38.